

Лев Миловидов.

НЕДІЛЬНІ ШКОЛИ НА ЧЕРНИГІВЩИНІ В 1860-х рр.

ПОЧАТОК 60-х років—це час відживлення громадської думки. В народній освіті цей час позначився новими уставами, реформами, проєктами; їх розглядали на педагогічних радах, на з'їздах, дебатували та обговорювали у пресі. Питання народньої освіти того часу не обмежувалися шкільними мурами. Краща частина свідомого громадянства давно вже мріяла про поліпшення освітньої справи. Ще в програмі діяльності, який намітило Кирило-Методіївське братство, народня освіта займала головне місце. В Білозерський розробив спеціальну записку про сільські школи. Він-же на допиті заявив слідчим, що «учреждение школъ было общимъ желаніемъ всѣхъ»¹. М. Костомаров пізніше, звертаючись до молодих, висловив свої думки про народню освіту такими словами: «Народня освіта—то всему голова, всему основа. Научитця народъ на своему читати, смакъ до читання візьме, почне зъ ёго очей полуда спадати, тоді и сила наберетця, и літературу самъ создасть собі и стане народомъ крѣпкимъ, самъ себе тямлющимъ и шануючимъ. Протягуйте, панове, діло, що ми старі почали, кохайте и зрощайте ту ниву, що ми колись, важко вздыхаючи, орали та засівали... А ваше діло тепер—працюйте якъ мога, щобъ витягти народъ свій зъ того багна темности, убожества, наруги, куди ёго затоптала недоля історична»². Такий був заповіт старого братчика новому поколінню.

Ці думки Кирило-Методіївців почали здійснюватися лише через 10 років після розпаду братства—на початку 60-х рр. Свідома частина української інтелігенції заходила коло видання українських книжок для народу. Т. Г. Шевченко в останній рік життя почав складати українські підручники для сільських та недільних шкіл. Наприкінці р. 1860 він видав свого «Букваря»³.

Місцем для здійснення освітніх завдань стали недільні («воскресня») школи. Перші недільні школи було одчинено в Києві 11 жовтня р. 1859. В одній з цих шкіл активно працював М. П. Драгоманов⁴. Недільні школи почали ширитися після Києва по губерніяльних, по-

¹ «Україна», 1—2/1924, стор. 126.

² «Україна», 3/1925, стор. 71.

³ «Україна», 1—2/1925, стор. 143.

⁴ С. Глушко, Драгоманов і Недільні школи, Україна, 4/1924, ст. 35.

вітових містах та селах. В 1860 р. на території кол. Росії було відчинено 68 недільних шкіл, а в половині р. 1862 їх кількість доходила до 90.

В Київській окрузі коло відкриття недільних шкіл заходився тодішній куратор М. І. Пирогов. Школи одчинялись за його пропозиціями, іноді він сам при обслідуванні округи призначав відкриття недільних шкіл (глухівська школа на Чернигівщині). Про київські недільні школи можна довідатись з окремих статей¹, що-ж до чернигівських недільних шкіл, то друкованих розвідок, матеріалів про них нема. Відомості збереглися лише в справах архіву чернигівської «Дирекції училищъ», та деякі замітки знаходимо в пресі 60-х рр.

Першою недільною школою на Чернигівщині була глухівська. В річному звіті за р. 1860 «штатный смотритель училищъ» Глухівського повіту писав, що в грудні р. 1859 глухівські школи відвідав куратор Київської округи М. І. Пирогов, якому «угодно было назначить, чтобъ при глуховскомъ училищѣ открытъ Воскресную школу что и исполнено 17 января 1860 года»². В м. Чернигові недільну школу було відкрито при чернигівській хлоп'ячій гімназії з 9 травня р. 1860 «вслѣдствіе желанія и требованія бывшаго попечителя Николая Ивановича Пирогова», як писав директор гімназії 1861 р.³ Хоч Ніжин в той час і не належав до чернигівської дирекції, проте слід одмітити, що в Ніжині також було відкрито недільну школу з 17 квітня р. 1860⁴. Того-ж року було відкрито школу і в Новгород-Сіверську.

Крім цих власне недільних шкіл того-ж 1860 р. на Чернигівщині було відчинено ще «ежедневные бесплатные послѣобѣденные классы для приходящихъ дѣвочекъ»⁵. Такі щоденні школи для дівчат р. 1860 було одчинено в Стародубі, в Городні та в Суражу при повітових школах.

І недільні школи і щоденні школи для дівчат повинні були орієнтуватися на програм парафіяльних («приходскихъ») шкіл. В обіжнику куратора Київської округи з 17 січня р. 1861, № 309 накреслено такий програм для недільних шкіл: «Обученіе въ воскресныхъ школахъ ограничивается Закономъ Божиимъ, чтеніемъ и письмомъ на русскомъ языкѣ, первымъ началомъ ариеметики, рисованіемъ и линейнымъ черченіемъ, гдѣ потребуесть мѣстная необходимость»⁶. Проте навчання в недільних школах не обмежувалось програмом парафіяльних шкіл. Наприклад, куратор Харківської округи писав: «долгомъ считаю присовокупить, чтобы къ числу полезныхъ свѣденій по части

¹ Л. Струнина. Первые воскресныя школы въ Киевѣ, «Кіевская Старина», V/1898, стор. 287—307; «Україна», 4/1924, стор. 35—42.

² Архів чернигівської гімназії, пак. 201, справа № 86, стор. 221.

³ Арх. черн. гімн., пак. 202, спр. № 17, стор. 201.

⁴ «Циркуляръ по управленію Кіевскимъ Учебнымъ Округомъ», 1861 р. № 9, стор. 148.

⁵ Арх. Черн. гімн., пак. 202, спр. № 17, стор. 201.

⁶ Арх. Черн. гімн., пак. 202, спр. № 11, стор. 1.

естествознанія, фізики, географії, медицини и проч. прибавлены были объясненія объ отношеніяхъ народа къ власти»¹. В київських недільних школах провадилося навчання поруч з російською й українською мовою. В жіночих безплатних школах на Чернигівщині дівчата навчалася ще ручної праці («рукодѣліе»). Перша на Чернигівщині— глухівська недільна школа. Відкрито її було при глухівській повітовій школі. В звіті до директора шкіл «смотритель» глухівських шкіл пише, що недільна глухівська школа «состоить изъ высшаго и низшаго отдѣленія. Преподаваніе сообразно приходскимъ училищамъ. Помѣщается въ домѣ Глуховскаго уѣзднаго училища. Книгами и пособиями пользуется отъ помѣщика Маркевича² и смотрителя училищъ»³. Тут-же «смотритель» повідомляє, що в недільній школі «часто употребляется методъ взаимнаго обученія». На початку навчання глухівська недільна школа мала 44 учні. Розподіл їх за соціальним станом був такий:

«Почетныхъ потомственныхъ гражданъ . . . . .»	1	Казенныхъ крестьянъ . . . . .»	2
Козаковъ . . . . .»	7	Солдатскихъ дѣтей . . . . .»	4
Мѣщанъ . . . . .»	25	Помѣщичьихъ крестьянъ . . . . .»	4
		Вольноотпущенныхъ . . . . .»	4

З цього-ж звіту довідуємось, що з глухівської недільної школи до 1 січня 1861 року вийшло 4 учні. Залишилося—40. Успіхи учні недільної школи виявили такі: добрі—25 учнів, достатні—15. Поведінка: «отличнаго поведенія—15; хорошаго—25»⁵. Перед відкриттям чернигівської недільної школи в «Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ» було вміщено таку об'яву: «Дирекція Училищъ Черниговской губернии доводитъ до свѣденія жителей города Чернигова, что съ начала наступающаго 1860 года будетъ учреждена при заѣшней гимназій особая воскресная и праздничная школа, на слѣдующихъ основаніяхъ: 1. Принимаемы будутъ въ оную всѣ, желающіе учиться, безъ различія состояній и возрастовъ. 2. Ученіе будетъ безмездно. 3. Преподаваніе принимаютъ на себя Учителя Гимназій. 4. Предметы обученія составятъ: а) чтеніе и письмо на русскомъ языкѣ; б) первоначальныя ариѳметическія дѣйствія, съ вычисленіемъ на счетахъ и письмѣ и в) Законъ Божій: то есть объясненіе молитвъ, основныхъ истинъ вѣры, главныхъ событій Священной Исторіи и Евангельскихъ чтеній. Желающіе получить по этому предмету болѣе подробныя свѣденія могутъ обращаться за этимъ къ Директору Гимназій, въ его квартиру. Директоръ Училищъ Е. Гудима»⁶.

¹ «Кіевск. Стар.», У/1898, ст. 303.

² Олександр Максимович Маркевич, поміщик с. Сваркова, Глухівського повіту.

³ Арх. Черн. гімн., пак. 201, спр. № 86, стор. 221.

⁴ Ibidem, стор. 221.

⁵ Арх. Черн. гімн., пак. 201, спр. № 86, стор. 221.

⁶ «Черн. Губ. Вѣд.», 1860 р., № 3, ст. 20—21 (неофіц. част.).

Про роботу чернігівської недільної школи довідуємось з «Записки о состояніи Черниговской Дирекціи Училищъ за 1860/61 академическій годъ». Директор пише, що чернігівська недільна школа («въ теченіи всего учебнаго года была постоянно посѣщаема и оказалась многочислѣннѣйшею въ сравненіи съ школами, открытыми въ другихъ городахъ, о которыхъ упомянули мы... Со дня открытія школы число учениковъ изъ 15 возросло постепенно и въ Августѣ и Сентябрьѣ состояло уже изъ 60, а въ продолженіи учебнаго года восходило до 90. Значить школа идетъ по возможности успѣшно, поддерживаемая трудами учителей и воспитанниковъ высшихъ классовъ гимназій¹ безъ всякаго участія нравственнаго и моральнаго со стороны жителей города. Правда она получила пожертвованій въ теченіи года до 139 рублей, но отъ лицъ постороннихъ, именно: 100 рублей отъ покойнаго малороссійскаго поэта Шевченка, 25 рублей отъ учителя немировской гимназій Борщевскаго, 10 рублей отъ почетнаго попечителя гимназій Волжина и 4 рубля отъ неизвѣстнаго изъ С.-Петербурга, приславшаго эти деньги черезъ посредство предсѣдателя здѣшней Гражданской Палаты. Р. Д. Тризны, который также доставилъ и пожертвованіе Т. Г. Шевченка². Ученики воскресной школы, кромѣ недавно поступившихъ, выучились читать, писать, начаткамъ закона божія и обучаются ариметикѣ и церковному пѣнію; послѣдному учитъ по добровольному вызову безмездно священникъ здѣшней Николаевской церкви Соколовъ. По свидѣтельству г. учителя гимназій Страховскаго постоянно и дѣятельно занимавшагося первоначальнымъ обученіемъ чтенію и письму по методѣ, изъясненной имъ въ статьѣ, помѣщенной въ Губ. Вѣдомостяхъ³, посѣщающіе воскресную школу оказывали сильное стремленіе къ скорѣйшему усвоенію грамоты: буквы, механизмы слоговъ и весь процессъ чтенія большинство изучало въ 8—10 уроковъ. На пожертвованныя деньги воскресная школа снабжена уже многими пособиями, какъ-то букварями, большая часть которыхъ роздана учащимся, евангеліями въ рускомъ переводѣ, аспидными досками, счетами, наклеенными таблицами, разрѣзными буквами, пожертвованными студентомъ Ун-та Св. Владиміра Губисомъ. Предположено выписать карты, показывающія важнѣйшія явленія на земной поверхности, также книги, сообщающія общедоступныя и полезныя для жизни свѣденія»⁴. Страховскій в згаданій статті ділиться своїм до-

¹ Тоді між иншим в 7 класі гімназії вчився Г. І. Успенський. *Л. М.*

² Як довідуємось з листа Шевченка до В. Тарновського з 16/II р. 1861—Т. Гр. подарував чернігівській нед. школі 50 прим. «Кобзаря». Кожний примірник коштував тоді з пересилкою 2 крб. Відомо, що Шевченко подарував також 50 прим. «Кобзаря» київській новостворенській нед. школі (лист його до В. Тарновського з 7 серпня 1859 р., а також «Циркуляръ по упр. Киев. Уч. Окр.» 1861 р. № 8, стор. 136: «Покойный поэтъ Шевченко пожертвовалъ книгъ на 106 р. 25 коп.»).

³ Стаття Страховського «О грамотности поселенъ и способѣ ихъ обученія»—«Черн. Губ. Вѣд.» за 1860 р. № 47, стор. 335—340, № 48, ст. 341—344. Страховскій у статті ділився своїм досвідом про звукову методу.

⁴ Арх. Черн. гімн., пак., 202, спр. № 17, стор. 201—203.

свідом роботи в чернігівській недільній школі. Він писав, що діти й дорослі не більш як за 10 лекцій по 1 $\frac{1}{2}$ год. кожна навчаються розбирати не склади (бо складів не вчили), а цілі слова. Він оповідав, що учні, одвідуючи школу що-неділі, не забувають за 6 днів того, чого навчилися у попередню неділю. Один кріпак 18 років, кравець, за перше одвідування недільної школи за 1 $\frac{1}{2}$ год. замітив усі літери й почав розбирати слова; через тиждень читав з помилками, а в третю неділю—вільно; при вступі до школи він не знав жодної літери¹. На жаль ми не маємо певних відомостей про склад учнів чернігівської школи—відомо лише, що більшість учнів були міщани, частина—кріпаків.

Ніжинська² недільна школа з ініціативи в. о. професора Белоброва почала працювати за головною участю студентів ліцею кн. Безбородька. Студенти не тільки взялись безплатно викладати в школі, а ще й зібрали поміж своїми 40 крб. грошей на школу. Бажання відкрити недільну школу було висловлене ще на початку лютого, а школа почала працювати з 17 квітня в приміщенні повітової школи. Працювала ніжинська недільна школа під особистим доглядом директора ліцею та гімназії, розпорядчиком був в. о. професора Белобров. За час з 17 квітня до 17 жовтня 1860 р. в школі працювало 18 студентів, 3 священника, в. о. професора Белобров, директор ліцею Стеблін-Каменський та проф. Лашнюков. Підчас літніх вакацій недільна школа не припиняла праці; замість студентів викладали вчителі гімназії, київські студенти—мешканці Ніжина. З усіх викладачів недільної школи було утворено раду школи; вона обговорювала методи навчання, шкільні порядки, дбала про успішну роботу школи.

За книгою запису учнів в ніжинській школі кількість їх доходила до 140 чол., фактично на лекціях бувало до 94 чол.; на кожний день навчання пересічно припадало 75 учнів. Учням не давали ніяких посвідок і від них не вимагали жадних документів. Це було потрібно, бо знайшлися люди, які «по невѣжеству или изъ корыстныхъ цѣлей, распространили ложный слухъ, будто по выучкѣ грамотѣ всѣхъ учащихъ запишуть въ рекруты»³. Під впливом таких чуток до школи почали ставитись з недовір'ям; на якийсь час навіть і запис було припинено. Проте школі допоміг архієпископ чернігівський та ніжинський Філарет, який запропонував священникам оголосити про відкриття недільної школи по всіх церквах м. Ніжина⁴. З половини

¹ «Черн. Губ. Вѣд.» 1860 р. № 48, ст. 342 (неофіц. част.).

² Ніжинський повіт не належав до чернігівської дирекції, бо мав (як і Новгород-Сіверськ.) власну гімназію при ліцеї. До чернігівської дирекції належали повіти: Черниг., Городнянськ., Новозибк., Стародуб., Погар., Сураз., Мглин., Конотіп., Глухів., Кролевецький, Сосницький, Борзняцький, Козелецький, Остер.

³ «Циркуляръ по упр. Киев. Уч. Окp.» 1861 р., № 9, стор. 149.

⁴ Треба зазначити, що частина духівництва того часу охоче приймала участь в організації шкіл. Митрополіт київський та галицький Арсеній (1860—1867) ставився прихильно до освіти в національно-українському дусі (див. «Україна» 1925, 1—2, ст. 143); свящ. П. Лебединцев організовував школи в Білій

липня в Ніжині почались великі пожежі, що тяглись два місяці; це теж зле відбилося на відвідуванні школи учнями.

Розглянемо тепер, з кого склалися учні ніжинської недільної школи. За віком у школі було:

з 7—10 р.	23 душі,	з 20—30 р.	5 душ,
„ 10—15 „	75 „	„ 40 років	1 „
„ 15—20 „	35 „	„ 47 „	1 „

Розподіл учнів за соціальним станом зазначено в звіті школи: «нїжинский грекъ—1, духовнаго званія—1, отставной солдатъ—1, казенный крестьянинъ—1, кантонистъ—1, вольноотпущенныхъ—3, казаковъ—30, помѣщичьихъ крестьянъ—35 и мѣщанъ—67»¹. За національністю—всі Українці, крім 1 Грека. З 35 чол. «помѣщичьихъ крестьянъ» більшість «лакеи», або учні ніжинських ремісників, що їх пани віддали в науку. Учні недільної школи було розподілено на 3 гуртки: нижчий, середній та вищий. До нижчого гуртка приймали зовсім неписьменних; до середнього тих, що трохи читали по складах; тих, що краще читали—до вищого. Спочатку лекції були по 1 годині, потім по 2¹/₂. Навчання провадилося що-неділі та що-свята. Перші ³/₄ години відводилося для навчання закону божого разом для всіх трьох груп. Після того учнів розбивали на гуртки по окремих кімнатах: перші два гуртки вчилися читати, а старші учні—читали, писали і вчилися арифметики. За підручники були: «таблицы для взаимнаго обученія Золотова, его-же упражненія въ чтеніи, подвижныя буквы Студитскаго съ букварями при нихъ, букварь синодальной типографіи, ея-же сокращенный молитвословъ, Новый Заветъ въ переводѣ на русскій языкъ и книга Наума о Божьемъ мірѣ, изданная Максимовичемъ; чистописаніемъ займаються съ прописей Богданова»². На 17 жовтня наслідки навчання були такі: 18 чол. колишніх неписьменних вже досить добре читали, з них 11 чол. ще й писали; 11 чол. читали по складах. Школа утримувалася на пожертви, головним чином студентів ніжинського ліцею.

Короткі відомості про новгородсіверську недільну школу подає «Основа» кн. 6 за р. 1861 в статті «Училища образовавшіяся на югѣ въ послѣднее время». Повідомляючи про відкриття недільних шкіл в Чернигові та Новгородсіверську, автор пише, що «въ послѣдней кѣ маю мѣсяцу (1860 р., Л. М.) было 50 учениковъ; преподаваніемъ въ ней занимаются исключительно гимназисты подъ наблюденіемъ своихъ учителей» (стор. 97).

Церкві (див. «Циркуляръ по упр. Киев. Уч. Окр.» 1861 р. № 10, стор. 166); чернигівський свящ. Соколов безплатно з власного бажання вчив співів у недільній школі (Арх. Черн. гімн., пак. 202, спр. 17, стор. 203); а рядове духовництво парівні з учителями безплатно працювало по недільних школах.

¹ «Циркуляръ по упр. Киев. Уч. Окр.», 1861, № 9, ст. 130.

² Ibidem, стор. 149.

Ці чотири недільні школи існували на Чернігівщині 1860 року; крім того, як ми вже згадували, працювали ще жіночі щоденні школи «для всѣхъ сословій».

Стародубська жіноча школа існувала з 31 липня. Відомості про неї знаходимо в звіті «штатнаго смотрителя» за 1860 рік. Перед відкриттям цієї школи було вироблено про неї положення такого змісту: а) Школа відкривається для дівчат «всѣхъ сословій» з 8 до 12 літ. б) Навчання провадити в школі щодня після обіду 2^{1/2} або 2 години. в) Платні за науку не брати. г) Не вимагати ніяких «формальностей» крім запису учнів до книжки. д) Школу підчас навчання можуть одвідувати батьки дівчат або мешканці міста. е) На користь школи приймати пожертви. є) В школі чити: закону божого, читання, писання арифметики та ручної праці. ж) Підчас навчання не вживати ніяких кар. з) Керуватиме школою рада вчителів, а доглядати повинен «штатный смотритель». В цій школі навчали: «смотритель», священник та вчителі повітової школи чергою. Спочатку населення зустріло школу з недовір'ям: ніхто не вірив, що дурно вчитимуть, інші говорили, що тільки спочатку не братимуть платні, а потім примусять і школу обов'язково одвідувати й за навчання платити. По місту ходили чутки, що після навчання дівчат будуть виселяти в степи; доводило, що не буде користі, коли разом будуть учитись і дворянські й міщанські дочки. Проте батьки з'явилися до школи, позаписували своїх дочок, а з 1-го серпня в присутності батьків почалось навчання.

На 1 вересня в школі було 30 дівчат, 1 січня 1861 р. вже було—35. З них: дочок урядовців—2, духівництва—4, купців—1, салдат—1, міщан—24, «вольноотпущенныхъ»—1, козачок—3, селянок—2. З 1 вересня дівчат розділили на 2 гуртки. В першому гурткові було—25 дівчат, у другому—10. Навчання провадилося щодня, крім неділь та свят, після обіду. На 1 грудня з 25 дівчат першої класи вже 13 читали, 12—починали читати, майже всі вже починали писати.

В Стародубі це була перша жіноча школа, бо «дотолѣ не было и признаковъ обученія женщинъ, въ особенности изъ простаго сословія»¹.

Спроби організувати пансіони в Стародубі не мали успіху. Почасти це було через великі вимоги батьків, які хотіли за малу плату вчити дочок і грамоти й загальних дисциплін, і французької мови, й танців, і музики й инш. Одя ріжнomanитність вимог до школи з боку батьків дівчат «середняго сословія» спричинилася до того, що нову школу одвідували переважно діти «нижшихъ сословій».—«Чиновники и лица городского населенія позажиточнѣе, но неимѣющіе средствъ отвозить дочерей своихъ въ пансіоны, смотрятъ на школу, открытую для всѣхъ сословій съ предубѣжденіемъ, тѣмъ болѣе, что въ школѣ этой не обучаютъ танцамъ, важнѣйшимъ, по ихъ понятіямъ, самой

¹ «Женскіе послѣобѣденные классы при Стародубскомъ уѣздномъ училищѣ» «Циркуляръ по упр. Киев. Уч. Окp., 1861, № 12, стор. 199.

грамоты въ дѣлѣ образованія женщины. Но въ свою очередь утѣшительно то явленіе, что масса народа смотритъ иначе на этотъ предметъ: чѣмъ болѣе она уясняетъ себѣ идею учрежденія женской школы, тѣмъ довѣрчивѣе становится въ отношеніи ея»¹. Черезъ два мѣсяці після відкриття школи багато батьків хотіли віддати до школи навіть своїхъ дорослихъ дочокъ.

Подібна школа існувала і в Городні з 1860 року—працювали в ній «штатный смотритель» та законовчитель повітової школи. Вчилися дівчата; всіхъ було 23 душі: дворян—9, іншихъ—14².

Менше дівчатъ було в Суражу. Там при повітовій школі з 15-го жовтня 1860 р. відкрито «частное женское училище, на степени приходского для приходящихъ бесплатно дѣвочекъ всѣхъ сословій и вѣроисповѣданій, въ которомъ гг. учителя Суражскаго уѣзднаго училища въ свободное отъ служебныхъ занятій время даютъ уроки безъ всякаго вознагражденія со стороны Правительства и родителей»³. В Суразькій жіночій школі було всього 7 дівчат: «дворянъ—2; личн. двор.—2; мѣщанъ—3»⁴.

З «Основн» довідуємося, що 1860 р. і в Новгородсіверську «нѣскольکو дамъ,—преимущественно жены учителей,—задумали открыть женскую воскресную школу въ самомъ скоромъ времени» («Основа», кн. 6, 1861, ст. 97); проте, про існування такої школи певнихъ відомостівъ нема.

Такі недільні та щоденні жіночі школи існували на Чернигівщині р. 1860. Директор гімназії Е. В. Гудима⁵ прихильно поставився до організації та поширення недільнихъ шкіл. В своїй «Запискѣ о состояніи Черниговской Дирекціи Училищъ за 1860—61 академическій годъ» вінъ повідомляє, що минулого року в його дирекції відчинено в Чернигові та Глухові недільні школи, а в Стародубі, Городні та Суражу—«по неимѣнію въ этихъ городахъ ремесленниковъ, ученики которыхъ могли бы обучаться грамотѣ въ праздничные дни, открыты ежедневные бесплатные послѣобѣденные классы для приходящихъ дѣвочекъ»⁶. Далі вінъ пише про значіння недільнихъ шкіл: «Всякому кажется очевидно, что открытіе воскресныхъ школъ есть одно изъ благодѣлительнѣйшихъ и важнѣйшихъ дѣлъ въ воспитаніи... Очень жаль, что вообще бесплатныя воскресныя школы до сихъ поръ у насъ еще мало распространены, между тѣмъ, какъ онѣ составляютъ одно изъ дѣйствительнѣйшихъ средствъ распространенія грамотности въ кругу простого народа, въ потѣ лица добывающаго себѣ насущный хлѣбъ. Каждый благомыслящій человекъ вѣроятно раздѣлитъ съ нами желаніе, чтобы общество поощряло всѣми зависящими отъ него способами существованіе такихъ школъ. Небольшія пожертвованія для необходимыхъ пособій при обученіи, посѣщеніе школъ

¹ Ibidem, стор. 199.

² Арх. Черн. гімн., пак. 201, спр. № 86, стор. 105—106.

³ Арх. Черн. гімн., пак. 201, спр. № 86, стор. 135—136.

⁴ Ibidem.

⁵ Тоді директор гімназії був одночасно й за директора шкіл

⁶ Арх. Черн. гімн., пак. 202, спр. 17, стор. 201.

лицами, въ особенності імѣющими значеніе въ обществѣ, которые своимъ гуманнимъ обращеніемъ могли бы ободрити и заохотить еще болѣе учащихся—суть лучшія и дѣйствительнѣйшія средства дать успѣхъ воскреснымъ школамъ. Хорошо было-бы, если бы нѣкоторые изъ такихъ болѣе свободныхъ отъ своихъ занятій, на самомъ дѣлѣ употребили посильный трудъ при обученіи. Какъ знать, можетъ быть при такихъ условіяхъ воскресныя школы послужили бы средствомъ сближенія сословія, взаимной любви ихъ и довѣренности, что составляетъ главное основаніе благоденствія общества. Духовно-умственное вліяніе всегда успѣшнѣе и дѣйствительнѣе всякихъ приказаній, угрозъ, наказаній и другихъ побудительныхъ и исправительныхъ мѣръ. Простой человекъ, руководимый другими, болѣе его развитыми людьми всегда сумѣетъ одѣннить заботливость о немъ и рационально сродниться съ тою мыслію, что нужно слушаться людей, которые стоятъ выше по своему умственному и нравственному развитію и слѣдовательно могутъ и желать и дѣлать одно только хорошее и полезное для него. Простая русская пословица «ученье—свѣтъ, а неученье—тьма» не будетъ болѣе чѣмъ-то загадочнымъ и недоступнымъ, а постановнымъ девизомъ его поступковъ и отношеній къ другимъ»¹. Далі Гудима скаржився, що не вважаючи на «явную пользу» жіночих шкіл і на брак коштів для них, «общество въ нихъ не принимаетъ никакого участія и не оказываетъ сочувствія.—Въ одномъ только Стародубѣ тамошній купецъ Филатовъ сдѣлалъ въ пользу мѣстной женской школы небольшое пожертвованіе для приобрѣтенія рукодѣльных матеріаловъ; а всѣ прочіе, да и Стародубская во всемъ прочемъ содержится трудами и иждивеніемъ исключительно училищныхъ чиновниковъ, которые изъ усердія къ общественной пользѣ удѣляютъ для нихъ часть своего свободного времени, остающагося отъ служебныхъ занятій»².

Такъ минув 1860-й рік—перший рік роботи чернигівських недільних шкіл. На протязі р. 1861 тільки в одному Кролевці 26 березня було відкрито жіночу школу при повітовій школі. Навчання провадилось у 2 класах; курс навчання було встановлено в 1 рік у кожній класі. Школа мала свій певний розклад лекцій. Викладали в цій школі 8 учителів та 3 священника. Крім звичайних дисциплін: закону божого, читання, письма, арифметики, вчили ще ручної праці—вишивати, а також «кройкѣ и шитью» жіночої білизни та одягу. Вчилися у школі 17 дівчат: дітей урядовців—13, міщан—2, духовних—2. Навчання провадилось що-дня крім неділі та свят після обіду. Утримувалась ця школа на пожертви вчителів. Книжки в школі були звичайні для повітових парафіяльних шкіл, крім того читали ще книжку Григорія Ширяєва «Вечерніе рассказы странника на родинѣ», що подарував автор³.

¹ Арх. Черн. гімн., пак. 202, спр. 17, стор. 201—203.

² Ibidem, ст. 203.

³ «Кролеведская послѣобѣденная женская школа» («Отчетъ Шт. Смотр. учил. А. Лисенко») — «Циркуляръ по упр. Кіев. Уч. Окр.», за 1862 р., № 4, стор. 131—134.

На підставі даних, що можна зараз знайти в архіві чернігівської дирекції та заміток преси 60-х рр. про недільні школи на Чернігівщині, можна констатувати, що всі школи на Чернігівщині вчили й писати російською мовою. За підручники були: «Таблицы для обучения чтению», Київ, 1860; «Азбука», СПб, 1860, in 8°; «Азбука» Золотова, СПб, 1860; «Домашняя наука», Київ, 1860. Крім того в цей час були відомі: «Букварь» Шевченка, 1860; «Українська граматка Ильи Деркача, цѣна 5 коп., изд. въ Москвѣ»¹; трохи пізніше— «Українські прописі, для народніхъ школъ»,—скомпонував Олександръ Конисський. Полтава, у литографіи Губ. Пр., въ восьмушку 12 листківъ, ціна 8 шагівъ»². На жаль ми не маємо достатніх підстав для того, щоб сказати, що останні книжки вживалися по недільних школах на Чернігівщині. Зате з певністю можна сказати, що для читання в чернігівській недільній школі був «Кобзар» Шевченка, що він його подарував для школи. Про інші книжки ми згадували раніш.

З боку влади ще з січня 1861 року почались утиски на недільні школи. В обіжникові куратора³ з 17 січня р. 1861 ч. 309 до директора читаємо такі пакти про роботу в недільних школах: 1. Щоб не допускати викладання в недільних школах тих дисциплін, що не входять до програму парафіяльних шкіл. 2. Щоб підручники вживати лише ухвалені. 3. «Особенное внимание должно быть обращено на то, чтобы учредители и распорядители воскресныхъ школъ были люди вполне благонадежные; а потому, не ограничиваясь офіціальною перепискою, Директоры Училищъ обязаны, въ случаѣ, если желающіе учредить школы лично имъ неизвѣстны, предварительно собирать объ нихъ точныя удостовѣренія и затѣмъ относительно допущенія ихъ къ открытію школъ или распоряженію въ нихъ входитъ лично въ согласеніе съ мѣстными гражданскими начальствами. 4. За ходомъ обучения въ воскресныхъ школахъ должны подъ главнымъ надзоромъ попечителя имѣть постоянное наблюдение штатные смотрители уѣздныхъ училищъ... 5. Въ случаѣ, если со стороны распорядителей или преподавателей замѣчены будутъ дѣйствія не согласныя съ началами, указанными въ настоящемъ предложеніи, а тѣмъ болѣе направленіе, противное релігійнымъ истинамъ, Государственному Управленію и правиламъ нравственности, таковыя неблагонадежныя преподаватели и распорядители должны быть немедленно отстраняемы и не допускаемы затѣмъ къ обученію или распоряженію въ другихъ воскресныхъ школахъ». 6. Щоб у жіночих недільних школах не були за керівників «молодые люди», а лише жінки⁴. По одержанні

¹ В об'яві про цю книжку читаємо: «Эта граматка составлена по звуковому методу, достаточно испытанному. Тексты, какъ и всѣ упражненія въ чтеніи напечатаны гражданскими буквами на малороссійскомъ языкѣ. Въ концѣ книжки приложены большія разръзныя буквы»—«Черниговскій Листокъ», 1862, № 2, стр. 16.

² «Черниговскій Листокъ», 1862, № 10, стор. 80.

³ Цього обіжника склав міністр нар. освіти, куратор Пирогов тільки передавав його, виконуючи волю «начальства».

⁴ «Циркуляръ по упр. Киев. Уч. Окр.», 1861 р., № 2, ст. 17.

23/І—1861 р. такого наказу міністра народньої освіти, директор надіслав копію його до всіх «штатныхъ смотрителей» 28 січня 1861 р. чч. 275—289¹. 1 лютого 1861 р. було одержано ще одного обіжника з 26/І—р. 1861 ч. 557—«по высочайшему повелѣнію». Тут зазначалось, що «по поводу возбужденнаго высшимъ правительствомъ вопроса о воскресныхъ школахъ, быстро умножающихся въ числѣ»—міністр доповів царю своє попереднє розпорядження про догляд за недільними школами. Цар цілком підтвердив попередню пропозицію міністра «о неослабномъ наблюденіи» за недільними школами і звелів «сообщить Оберъ-Прокурору Святѣйшаго Синода Высочайшую волю, для объявленія епархіальнымъ начальствамъ, чтобы они сдѣлали распоряженіе о назначеніи въ каждую воскресную школу священника, который сверхъ преподаванія закона божія, наблюдалъ-бы вмѣстѣ съ училищнымъ начальствомъ и при его содѣйствіи, чтобы въ школахъ не допускалось ничего противнаго правиламъ православной вѣры и началамъ нравственности»². По одержанні цієї пропозиції директор Гудима надіслав копію її (4/ІІ—1861 чч. 324—338) до всіх «штатныхъ смотрителей», а куратора повідомив, що всі недільні та жіночі щоденні школи перебувають під доглядом «штатныхъ смотрителей» повітових шкіл, а за чернигівською недільною школою доглядає він сам³.

З одного боку, байдужість більшости громадянства до недільних шкіл не давали їм стати на ноги; з другого боку—накази влади зробили працю в недільних школах небезпечною справою, тому 1861—62 рік не дав ніяких досягнень. В записці про стан чернигівської дирекції за 1861—62 акад. рік про недільні та безплатні щоденні школи на Чернигівщині читаємо: «къ сожалѣнію въ настоящемъ году не замѣтно приращенія этихъ школъ, и даже уже существующія, не поддерживаемыя вниманіемъ и содѣйствіемъ общества, вслѣдствіе ограниченности своихъ средствъ идутъ не весьма блестяще, даже въ нѣкоторыхъ мѣстахъ закрыты, такъ, напр., закрыта школа въ Суражѣ»⁴. Дійсно в звіті про школи Суразького повіту читаємо, що з 1-го квітня закрыта жіноча школа при повітовій школі⁵.

Незабаром Гудима (директор гімназії) дістав од куратора «секретно» (19 червня 1862 р. ч. 2977) лист такого змісту: «Изъ газетъ извѣстно вамъ, что въ нѣкоторыхъ воскресныхъ школахъ въ Петербургѣ злоумышленные покушались развивать вредныя и возмутительныя ученія. По этому поводу обращено нынѣ на воскресныя школы строгое вниманіе»⁶. Тут же нова пропозиція про догляд за ходом навчання по недільних школах. А через 3 дні вийшов наказ закрити всі недільні школи «впредь до составленія новыхъ объ нихъ правилъ».

¹ Арх. Черн. гімн., пак. 202, спр. 11, стор. 3—4.

² Циркуляръ по упр. Київ. Уч. Окр.; 1861 р., № 2, ст. 19.

³ Арх. Черн. гімн., пак. 202, спр. 11, стор. 10.

⁴ Арх. Черн. гімн., пак. 205, спр. 8, ст. 169.

⁵ Ibidem, ст. 123.

⁶ Арх. Черн. гімн., пак. 604 (таємні справи), стор. 33.

Коротку замітку про це було вміщено в газеті «Черниговській Листокъ»¹. В звіті директора за 1862 рік про недільні та щоденні жіночі школи знаходимо: «Всѣ поясненныя школы на основаніи предложенія г. Управлявшаго Кіевскимъ Учебнымъ Округомъ отъ 22 іюня 1862 года за № 3067 закрыты въ томъ же 1862 году»².

А коли через 4 роки куратор кн. Ширинський-Шахматов звернувся до чернигівської губерніяльної шкільної ради (Губернській Училищный Совѣтъ³) з пропозицією повідомити його про кількість безплатних та недільних шкіл, а також подати йому список керівників цих шкіл⁴, він дістав відповідь, що на Чернигівщині «благодареніе Богу нынѣ нѣтъ Воскресныхъ школъ, которыя такъ вредными оказались»⁵.

Таким чином, на Чернигівщині існувало чотири власне недільні школи та чотири щоденні жіночі школи, які мали долю недільних. Стан цих шкіл за час їх існування можна уявити собі з такої таблиці:

Недільні школи:

1. Глухівська з 17/I—1860 р., існувала 2 роки 5 міс., учнів мала 44.
2. Ніжинська з 17/IV—1860 р., існувала 2 р. 2 міс., учнів мала 140.
3. Чернигівська з 9/V—1860 р., існувала 2 р. 2¹/₂ міс., учнів мала 90.
4. Новгородсіверська з 1860 р. існувала 2 р., учнів мала 50.

Жіночі щоденні школи.

1. Стародубська з 31/VII—1860 р., існувала 1 рік 11¹/₂ міс., учнів мала 35.

2. Суразька з 15/X—1860 р., існувала 1 рік 8 міс., учнів мала 7.

3. Городнянська з 15/X—1860 р., існувала 2 р., учнів мала 23.

4. Кролевецька з 26/III—1861 р., існувала 1 р. 3 міс., учнів мала 17.

Як бачимо, довше існували недільні школи, пізніше було відкрито щоденні безплатні школи для жінок.

Найбільшою по кількості учнів була ніжинська школа; далі йдуть: чернигівська, новгородсіверська, глухівська, стародубська, городнянська, кролевецька, суразька. Всіх учнів навчалось по цих школах—406 душ. По складу більшість учнів—міщани, тому що всі ці школи на Чернигівщині існували по містах, друге місце після міщан займають кріпаки. Лише кролевецька жіноча школа мала серед дівчат переважну більшість дітей урядовців.

Отже цілком зрозумілі ті надії, що їх покладала демократична інтелігенція на недільні школи, зрозуміла симпатія до них з боку українських діячів.

Це була перша спроба організації навчання простого люду громадськими силами.

¹ За 1862 р., № 12, ст. 91.

² Арх. Черн. гімн., пак. 207, спр. № 58, стор. 536—537.

³ В Чернигові його засновано 7 квітня р. 1866.

⁴ 1 липня 1866 р., № 3778.

⁵ Архів «Губ. Училищн. Совѣта», пак. 1, спр. № 2, стор. 21—22.